

JERZY WIŚNIEWSKI

PARAFIA KOŁAKI ZARYS DZIEJÓW OSADNICTWA

Parafia Kołaki w diecezji łomżyńskiej leży na wschodnim Mazowszu, na południe od Narwi i na wschód od garbu Czerwonego Boru. Obejmuje ona obecnie 29 (dawniej 34) niedużych wsi, położonych wśród niewielkich borów i lasów nad rzeczkami Kołomyja, Małystok, Leśnica, Dąb, Dąbek, Zambrzyca, toczącymi już tylko nikłe resztki swych wód. Teren należący obecnie do parafii Kołaki zapewne już we wczesnym średniowieczu był częściowo zasiedlony, ale nie można tego ustalić, gdyż nie zachowały się z tego czasu odpowiednie źródła, a najazdy Jaćwingów i Litwinów zniszczyły w XIII i XIV wieku stare osadnictwo nad Narwią. Badań archeologicznych też tu nie prowadzono. Najbliższe znane grodzisko i cmentarzysko pozostałe po grodzie istniejącym nad Rokitnicą w XII-XIII wieku zachowało się koło wsi Grodzkie i Wnory-Wypychy. Jest też cmentarzysko koło Wykna Nowego.

Piastowie mazowieccy, odziedziczywszy po średniowiecznej Polsce Mieszków i Chrobrego północno-wschodnią część państwa, z trudem, z pomocą grodów Wizna, Goniądz, Łomża (Stara) i młodszego Nowogrodu, utrzymywali swe władanie nad Narwią, Biebrzą i Bugiem, na które napadali najpierw Jaćwingowie, a następnie Litwini. Przy grodach tych wznosiły się pierwsze niewielkie świątynie (przy grodzie łomżyńskim był kościółek św. Wawrzyńca), które niewątpliwie padały nieraz ofiarą zniszczeń w czasie walk i najazdów. Przy grodach mogły utrzymać się resztki dawnej ludności. Poza drużyną rycerzy byli wśród niej rataje, myśliwi, rybacy i bartnicy. Nie mogli oni zakładać ponownie wsi z dala od grodów ze względu na powtarzające się jeszcze w XIV wieku najazdy litewskie i rejsy krzyżackie.

Dopiero po ostatnim najeździe litewskim w 1376 roku i pierwszym układzie zawartym z Litwą w Krewie w roku 1385 powstała możliwość ponownego zasiedlania ziem w dorzeczu Narwi, zmniejszona jednak przez utrzymujące się zagrożenie ze strony Krzyżaków, którzy w 1382 roku wzięli w zastaw ziemię wiską i trzymali ją do 1402 roku. Można jednak było rozpocząć osiedlanie ziem na południe od Narwi, powiększyć liczbę ludności podgrodowej.

Rządzący wówczas na Mazowszu jeden z największych książąt mazowieckich, Janusz I (zm. 1429), przystąpił do kolonizacji wschodniego Mazowsza. Najpierw otoczył grody Łomżę i Nowogród pierścieniem wsi chłopskich od południa. Powstał pas

osad od Mątewicy na zachodzie po Pniewo na wschodzie. Dalej od Narwi, poza tymi wsiami, poczynając od 1389 roku zaczęły powstawać osady rycerzy mazowieckich. Miernicy książęcy wymierzali w puszczy nad rzekami i rzeczkami ziemie nadające się do zasiedlenia, które książę rozdawał lub sprzedawał drobnym rycerzom mazowieckim, przenoszącym się na nowe ziemie z zachodniego Mazowsza. Podstawą służby rycerskiej było posiadanie przez jednego rycerza 10 włók, więc też tyle przeważnie nadawano. Posiadacz tych 10 włók był zobowiązany stawić się na wojnę w uzbrojeniu i konno. Jeśli na tych włókach więcej siedziało, wówczas tylko jeden z nich szedł na wojnę, jednak przez wszystkich zaopatrzone i wyposażony. Jeśli przenosiło się na nowe ziemie więcej braci lub ojciec z dorosłymi synami, wówczas książę mógł nadać odpowiednio więcej ziemi. Bracia najczęściej od razu dzielili się, stąd też na podstawie jednego przywileju mogła powstać więcej niż jedna wieś. Najwięcej nadań na wschodnim Mazowszu otrzymali właśnie ci drobni rycerze. O wiele mniej było nadań dla możnych panów mazowieckich.

Najpierw rozdano ziemie między Ostrołęką a Łomżą. Dla nowych wsi założonych tu w latach 1390-1396 ufundowano parafię w Smłodowie (Śniadowie; odnowienie erekcji w 1405 r.). Następnie rozpoczęto osiedlanie ziem na wschód od Czerwonego Boru w rozciągającej się od Narwi po Bug puszczy Łętowo, którą wcześniej penetrowali grodowi myśliwi, bartnicy i kosiarze. Mieli oni tu w różnych miejscach prowizoryczne pomieszczenia, budy, szałaszy zwane staniem, siedliskami. Pierwsze znane nadanie z 1393 roku dotyczy przyszłych wsi Śledzie i Zagroby-Zakrzewo. Drugie, z roku 1398, dało początek Baczom, a trzecie, z roku 1403 - Modzelom. Najpierw rozdano ziemie za książęcymi wsiami chłopskimi, tj. za Podgórzem i Pniewem, na obszarze Sokolej Łąki, a następnie za rzeczką Gać. Dla obsługi coraz liczniejszych mieszkańców nad Narwią i dla obsługi wytwarzającej się drogi handlowej ks. Janusz I polecił w końcu XIV wieku, tuż przed lub w samym 1400 roku założyć miasto Łomżę. Nowego miasta nie umieszczono jednak przy dawnym grodzie, lecz w odległości 3,5 km. na zachód. Tu też w roku 1410 przeniesiono parafię ze Starej Łomży. Pełne prawa miejskie otrzymała Łomża w 1418 roku.

Gdy na Sokolej Łące, nad Gacią i jej dopływami powstała wystarczająca liczba osad i osiedliło się sporo ludzi, biskup płocki Jakub mógł w 1414 roku erygować parafię w Sokolej Łące (dziś Puchały) przy już wcześniej kościele ufundowanym przez Puchałę, Błażeja, Sasina i Falisława, dziedziców w Sokolej Łące. Do nowej parafii przyłączono 13 osad (niektóre z nich należały wcześniej do parafii Smłodowo), obejmujących przeważnie jeszcze tylko po jednym siedlisku. Do nowej parafii przyłączono także osady położone za rzeką Gać: Lutostań, Ciepłestoki (późniejsze Kossaki), Jemieliczki, Kołomyję, Wiśniewo (dzisiejszy Wiśniówek) i Dobrochówice (później na miejscu Dobrochowic przez nowe nadania i podział powstały wsie: Łądy Borowe i Łądy Polne oraz Szeliği). A więc już przed rokiem 1410 powstały za-

łążki pierwszych wsi parafii Kołaki: Kołomyja Stara (dziś Kołomyjka) i Wiśniówek.

W okresie pogorszenia się stosunków z Krzyżakami i w czasie wojny z nimi nastąpiła przerwa w osiedlaniu wschodniego Mazowsza. Groźny również był spór z wielkim księciem litewskim Witoldem, który zajął wschodni skraj Mazowsza nad Biebrzą, Górną Narwią i Bugiem. Witold opanował powiat goniądzki, stanowiący do-
tąd część ziemi wiskiej, gród Tykocin z okolicą i wschodnią część kasztelanii
święckiej między Brokiem, Bugiem i Nurcem. Zabiegi książąt mazowieckich w celu
odzyskania tych ziem mazowieckich w obliczu zagrożenia krzyżackiego i ze względu
na delikatną sprawę stosunków polsko-litewskich nie powiodły się. Później wpraw-
dzie udało się im na pewien czas odzyskać Tykocin, Suraz, Bielsk, Drohiczyn i
Mielnik, wkrótce jednak musieli się z tych grodów wycofać. Granica Litwy z Ma-
zowszem przecięła pas puszczy od Narwi koło Tykocina aż po Bug, w konsekwencji
zbliżając w przyszłości osadnictwo ruskie z domieszką litewską do Mazowsza.

Ziemie przyszłej parafii Kołaki znalazły się na samej granicy państwa, która
biegła 2 km na wschód od Kołak, dokładnie dawną i dzisiejszą (bo nigdy tu nie
zmieniana) granicą parafii kołakowskiej z parafią kuleską (część Czarnowa, Czar-
nowo-Byki, znalazła się po stronie litewskiej). Dopiero w czasie Unii Lubelskiej
w 1569 roku przeniesiono granicę Litwy dalej na wschód przez włączenie dawnych
ziem mazowieckich do Korony. Te oderwane Mazowszu ziemie nad górną Narwią, Biebrzą
i Bugiem Litwini w końcu XV wieku nazwali z ruska Podlaszem (ziemi przy granicy
Lachów), dziś zwą się niewłaściwie Podlasiem. Ta granica nie zatrzymała jednak
osadników mazowieckich, którzy poszli dalej na wschód - pod Bielsk i za Suraz
i Brańsk.

Po Grunwaldzie (1410 r.) nastąpił wielki rozwój osadnictwa. Tych też lat
sięgają początki prawie wszystkich wsi parafii Kołaki. Książę Janusz I najszybciej
rozdał ziemie wzdłuż granicy z Litwą, aby mocniej utrwalić swoje władanie
w przygranicznej puszczy. Później przy sporach z Litwą przedkładano przywileje
ks. Janusza jako dowód, że te wsie założyli książęta mazowieccy. Do roku 1418
najpierw rozdano ziemie nad górną Kołomyją aż powyżej jej źródeł koło samej gra-
nicy - Czarnowo (1418 r. - późniejsze Uńdy-Czarnowo). Później przez sprzedaż
części nadań powstały tu jeszcze Kossaki Borowe (w 1424 r. na części Czarnowa),
Cholewy-Kołomyja (1428 r. na części Wiśniewa) i Gosie-Wybrany (w 1494 r. na części
Kołomyi). W nie znanym czasie Kołomyja podzieliła się na Kołomyję Starą (dziś Ko-
łomyjka) i Kołomyję Wielką (dziś Kołomyja). Już około 1417 roku były rozdane zie-
mie po obu brzegach Leśnicy (osady Łubnica i Leśnica), ale dzisiejsze nazwy wsi
uformowały się później w wyniku sprzedaży przez pierwszych odbiorców nadań innym
osobom (np. w 1426 r. Andrzej z Kruszewia z trzema synami kupił osadę Łubnicę
z 10 włókami, położoną obok 20 włók wcześniej przez niego nabytych). W tym czasie

powstały również załążki wsi Gosie-Łeśnica i Zanie-Łeśnica (nazwę swą otrzymała od Jana Zani, który nabył tę Łeśnicę od Czacha Kołaka w drugiej połowie XV w.).

Około 1416 roku (dokładna data nie jest znana, ponieważ metryka ksiąg matryk z tego czasu zachowała się w źle przepisanej z pomieszanych kart kopii) książę Janusz I nadał Wojciechowi z Kołak herbu Kościeszka - z Kołak-Jacwiężyna, dziś Kołaki Stare koło Przasnysza - 30 włók w lesie Łętowo nad rzeczką Mały Dąbek z obu jej brzegami oraz 2 włoki łąk nad rzeką Załęznica. Nową wieś Wojciech miał nazwać Kołakowo, ale ta nazwa nie przyjęła się. Na tym nadaniu powstały załążki wsi Kołaki Stare (dziś Kołaki Kościelne, Kołaki-Czachy i Kołaki Nowe, które zrosły się z Kołakami Starymi, w XIX wieku jeszcze inne Kołaki Nowe-Dąbrowa. Nie wiadomo, czy wtedy, czy później w inny sposób Kołakowie posiadli jeszcze grunta Ostrów, na których powstała wieś Kołaki-Gunie-Ostrów.

Wojciech Kołak miał pięciu synów, którzy dali początek rodom Kołakowskich, Ostrowskich i Głodowskich. Najwybitniejszy z nich był Bartłomiej Kołakowski (zm. 1483), sędzia ziemski łomżyński, przodek Głodowskich. Równocześnie brat Wojciecha, Marcin Kołak, zwany Marciszem, dostał 20 włók nad rzeką Dąb, na których powstała wieś Sanie-Dąb, tak później nazwana od jednego z jego synów, Sambora zwanego Saniem. Może na części nadania powstały później Czosaki-Dąb, założone przez Szczesnego Kołaka, zwanego w zdrobnieniu Czachem.

Na około 1422 rok przypadają początki wsi: Ćwikły-Dąb, Łętowo-Dąb i Głodowo-Dąb. W 1429 roku dwaj bracia z Czarnowa (Uńdów) dostali ziemię nad Dębem, na której powstała nowa wieś Czarnowo-Dąb, początkowo należąca wraz z Uńdami do potomków obu braci.

Następnie do 1436 roku rozdano ziemię, jakie pozostały jeszcze między wyżej wspomnianymi rzeczkami, dając początek wsiom: Gosi-Małystok-Otole (1428 r.), Łeśnicowo (Podłatki), Sokola Dąbrowa (Gosie Duże). W latach 1430-1435 rozdano ostatnie ziemię położone w kącie między rzeką Dąb a granicą i Jabłonką, na których powstały wsie: Rcieszewo (Wróble-Jarciszewo), Zalesie (Szczodruchy-Zalesie), Rębiszewo (Rębisz Zegadły), Rzębiki i Faszcz-Jabłoń. Do 1436 roku powstały więc załążki prawie wszystkich wsi w parafii Kołaki. Później powstały tylko: Gosie-Wybrany (1494 r.), Kołaki Nowe-Dąbrowa (XIX w.), Pery-Szłasy (XIX w.), Dryje (XX w.) i wydzieliły się osobne wsie z niektórych starszych wsi: Szczodruchy-Wypychy, Ćwikły-Rupie, Podłatki Małe i Rębiszewo-Studzianki (założone w gaju Studzianka). Na rzeczkach powstały niewielkie młyny, np. na Dębie między Czarnowem a Głodowem, na Kołomyi, koło Kołomyi i Dryj. Niektórzy otrzymali lub kupili łąki i grądy w Bielach (bagny Wizna) na których potomkowie ich mieli swe barcie, np. w 1549 roku barcie na Bielach należały m.in. do Kołaków, Kruszów, Cholewów, Gosiów, Kossaków i Kołomyjskich.

Równocześnie prowadzono zasiedlanie całego obszaru od Narwi po Bug między Czerwonym Borem a granicą litewską. Z osadnictwa wyłączono nieurodzajny garb

Czerwonego Boru oraz bagienne lasy i piaszczyste bory nad bagnem Wizną (później nazwane Puszcza Żambrowską), które miały dostarczać dla księcia drzewa, miodu i zwierzyny łownej. Dla nowo skolonizowanych ziem, potrzebujących rynku wymiany i wyrobów rzemieślniczych, tuż przed rokiem 1430 zamieniono książęcą wieś Żambrow w miasto. Z ziem tych utworzono także osobny powiat żambrowski, należący do ziemi łomżyńskiej. Łomża pozostała jednak nadal głównym ośrodkiem miejskim dla całego wschodniego Mazowsza. W tym czasie ze względu na wielki rozwój eksportu drewna, spowodowany wycinaniem puszczy, przeżywała wielki rozkwit, przyciągając także drobną szlachtę na stałe do stanu mieszczańskiego.

Spora liczba osad i przyrost ludności stworzyły wystarczającą podstawę do utworzenia parafii w Kołakach. Niestety nie wiemy, kiedy to nastąpiło, gdyż nie zachował się ani dokument fundacyjny, ani erekcyjny. Pierwsza znana nam wzmianka o istnieniu parafii w Kołakach pochodzi z 1462 roku. Fundatorami kościoła byli Kołakowie, albo więc Wojciech i Marcin Kołakowie, albo ich synowie (Bartłomiej-Bartosz, Wojciech-Wojdo, Mikołaj, Szczesny-Czach i Piotr, synowie Wojciecha, oraz Sambor Kołak i Tomasz, synowie Marcisza), dlatego że prawo kolatorskie przysługiwało ich potomkom, właścicielom części wsi Kołaki Kościelne, Kołaki-Czachy, Głodowo-Dąb, Kołaki-Gunie-Ostrów i Sanie-Dąb. Ile kolejno w Kołakach było kościołów, nie wiadomo. Ostatni, drewniany, spłonął w nocy z 9 na 10 maja 1825 roku, zając się od płonącej karczmy. Na jego miejscu wystawiono w 1834 roku nowy kościół kamienny pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Zasięg parafii nie zmieniał się do momentu przeniesienia wsi Faszczce-Jabłoń, Rzębiki, Rębiszewo-Studzianki, Rębiszewo-Zegadły do parafii Jabłonka. Do wprowadzenia w XIX wieku nowoczesnego podziału administracyjnego (gmin) parafia stanowiła również najniższą jednostkę administracyjną.

Istniejący stale, niezmienny w swych granicach okręg parafialny wytwarzał pewną miniaturę, wyodrębnioną od sąsiednich parafii całość, w której nie tylko narastały stałe związki pokrewieństwa (można zauważyć, że małżeństwa zawiązywały się głównie w granicach jednej parafii), co nie pozostawało bez wpływu na jedność antropologiczną, na zwyczaje i obyczaje, a przez to wykształcały się również trwałe więzy społeczne i kulturalne. Powstawaniu tych więzi sprzyjał przede wszystkim wspólny kościół, przy którym przez wieki zbierała się cała ludność. Przy kościele powstał też mały rynek lokalny. Czynnikiem wyższego rzędu, wiążącym poszczególne parafie w większe całości, były rynki większych miast, gromadzące ludność z szeregu okolicznych parafii. Dla szlachty innym czynnikiem łączącym były ponadto sejmiki szlacheckie w Łomży, na których gromadziły się tłumy szlacheckie, oraz urzędy grodzkie i sądowe w Żambrowie i Łomży.

Na nowy, początkowo bezludny i niebezpieczny teren przybywali osadnicy niewątpliwie najbardziej ekspansywni, najenergiczniejsi. Przenosili się oczywiście

cie nie sami, lecz ze swą najbliższą rodziną (żoną, dziećmi), ale przyciągali też za sobą innych członków rodziny, krewnych. Osiedlanie się w pobliżu kilku członków tej samej rodziny dawało pewne poczucie bezpieczeństwa wśród obcych ludzi, nie zawsze życzliwych, zapewniało też w razie potrzeby pomoc. Wydane przed wojną przez prof. A. Wolffa wypisy z nie istniejących dziś ksiąg ziemskich łomżyńskich i zambrowskich zawierają przykłady sporów, procesów między tymi nowymi osadnikami, np. około 1461 roku między Pawłem Kowalem *de vertice Lesnica* herbu Lubicz a Mikołajem Gosiewiczem herbu Bujny; w 1462 roku między Gosiem a Janem Tyszką z Zagaci; w roku 1463 między Gosiami, Kuleszami, Pęsam z jednej strony a Trzaskami z drugiej; w 1466 roku między Wojciechem Kołakiem a Jakubem Szczodruchem z Zalesia i między Mikołajem z Kołak a Mikołajem Gosiem; w roku 1470 między Jakubem z Kołak a Wojciechem z Pęsów; w roku 1477 między Czachem Kołakiem a Szczodruchemi itd.

Potomkowie pierwszych pojedynczych osadników, licznie rozradzając się, przekształcali osadę jednodworczą w wieś. Z każdym pokoleniem wzrastała liczba domów wznoszonych przez potomków pierwszego osadnika-rycerza obok postawionego przez niego pierwszego domostwa. W miejscowości, w której na początku XV wieku na 10 włókach osiadł tylko jeden rycerz ze swoją rodziną, w wieku XVI mieszkało już kilkanaście rodzin, jego potomków. Pierwszy osadnik, jeśli nie miał swoich chłopów, budował tylko jedno gospodarstwo dla siebie, dookoła którego wyrabiał pod uprawę kawałki lepszej ziemi. Następnie, wraz z usamodzielnianiem się synów, wyrastały ich domy i powiększali oni przez dalszy karczunek areał uprawianej roli. Po nich przychodzili ich wnukowie, prawnukowie itd. Wieś więc drobnorycerska rosła wraz z przybywaniem i usamodzielnianiem się członków rodziny, zamieniając się w ród. Proces ten trwał jednak tylko do pewnych granic, a tą granicą było minimum ziemi koniecznej dla wyżywienia jednej rodziny. Jeśli dział ziemi już był zbyt mały, część członków rodziny musiała albo opuścić wieś w szukaniu chleba, albo nająć się u bogatszego krewnego. Jeżeli na jednym nadaniu osiadło od razu kilku braci ze swymi rodzinami i nie zakładali oni na nim osobnych osad, wówczas od razu powstawała kilkudomowa wioseczka. Jednak w obu wypadkach były to albo krótkie ulicówki, albo osady bezładnie ustawionych zagród. U początku takiego osadnictwa leżała także szachownica gruntów. Najpierw wybierano pod uprawę lepsze grunta, następnie coraz gorsze, a w działach rodzimych każdy spadkobierca dostawał po kawałku każdego rodzaju gruntu. Uprawne pola powiększały swój areał tylko do granicy nadania, na którym zawsze zostawiano trochę lasu na drewno do budowy i na opał. Nie zawsze zaraz po nadaniu powstawała osada. Czasami niektóre nadania zmieniały w ciągu kilkudziesięciu lat swych właścicieli, nim jeden ostatecznie zdecydował się osiąść na stałe. Stąd część rodów nie pochodzi od pierwszego odbiorcy nadania, a nazwa wsi powstawała nieraz dopiero w kilkadziesiąt lat później od czasu pierwszego nadania.

Nowe wsie otrzymywały przeważnie dwu-, rzadziej trój- lub czteroczłonowe nazwy, które formowały się i utrwały stopniowo. Początkowo osadę określano nazwą rzeczki lub miejsca oraz imieniem bądź przezwiskiem pierwszego osadnika, np. siedlisko Andrzeja Podładka (!) w Leśniewie, Wojciecha Kołaka nad Dębem, dziedzina Olka Szczodrucha w Zalesiu albo Paweł Kowal z Wierzchu Leśnicy. Utrwalone paroczłonowe nazwy obejmowały przeważnie jeden człon albo od nazwy rodu (Kołaki, Kossaki, Faszczce), albo od imienia czy też przezwiska założyciela bądź jednego z jego potomków (Cholewy, Czachy, Czosaki, Ćwikły, Gosie, Gunie, Podłatki, Rupie, Rzębiki, Sanie, Szczodruchy, Uńdy, Wróble, Zanie, Zegadły) oraz drugi człon topograficzny bądź od nazwy rzeczki (Dąb, Kołomyja, Leśnica, Małystok, Jabłoń), bądź od nazwy miejsca, w którym wieś powstała (Ostrów, Zalesie, Borowe, Łubnica, Leśniewo, Studzianki, jedno Czarnowo). Przeniesionych nazw nie było wiele (Jarciszewo, Krajewo, Rębiszewo, drugie Czarnowo i niektóre rodowe - Kołaki, Kossaki). Nazwa Wiśniówek-Wiertycze jest pozostałością hybrydowej nazwy polsko-łacińskiej Wiśniewo *vertice* Kołomyja, tzn. Wiśniewo u wierzchu (blisko źródeł) rzeczki Kołomyi. W kolejności członów w nazwach wsi parafii kołakowskiej obowiązywała przeważnie zasada, że najpierw była nazwa rodowa, a następnie topograficzna (np. Cholewy-Kołomyja, Sanie-Dąb, Zanie-Leśnica), ale czasami są wyjątki. Mogą być np. dwie nazwy rodowe (Czachy-Kołaki, Ćwikły-Rupie, Szczodruchy-Wypychy), dwie nazwy topograficzne (Czarnowo-Dąb, Głodowo-Dąb, Łętowo-Dąb) albo najpierw nazwa topograficzna, a za nią rodowa (Łubnica-Krusze, pierwotnie Czarnowo-Uńdy). O składzie i układzie nazwy decydowały dzieje wsi i rodu, miejsce i czas jej powstania.

Miejscowe rody początkowo nosiły nazwiska w formie prymarnej: Cholewa, Goś, Kołak, Kossak, Krusz, Rzębik, Sobieszczak, Szczodruch, Wróbel, Zegadło, aby za wzorem szlachty polskiej przyjąć nazwisko przymiotnikowe od nazwy wsi, a więc nazwisko na -ski, i to niekoniecznie od pierwszego członu nazwy wsi (np. Szczodrochowie przyjęli nazwisko Zaleski, Kołakowie-Guniowie - Ostrowski, Podłatkowie - Leśniewski, Sobieszczkowie - Kołomyjski. Większość utworzyła je jednak od pierwszego członu nazwy wsi, pochodnego od dawnej nazwy rodu, co stwarza złudzenie, że nazwisko Kołakowski powstało od nazwiska Kołak. Nazwisko to jednak nie pochodzi bezpośrednio od nazwiska średniowiecznego Kołak, lecz od nazwy wsi Kołaki (z Kołaków - Kołakowski). Wszyscy Gosiowie przyjęli jedno nazwisko - Gosiewski. Kołakowie różnie: w trzech wsiach (Kołaki, Czachy, Czosaki) przyjęli nazwisko Kołakowski, ale w Saniach - Saniewski, w Głodowie - Głodowski, w Guniach - Ostrowski. Przy starym średniowiecznym nazwisku pozostali tylko Faszczowie.

Pod względem rodowo-herbowym najliczniej byli reprezentowani i najbardziej rozdzielili się Cholewowie (5 rodów, 7 wsi), Kościeszce (4 rody, 6 wsi), Bujnowie (3 rody, 6 wsi), Prusowie (2 rody, 3-4 wsie), Pobogowie (2 rody, 2 wsie), Trzaskowie (1 ród, 2 wsie, Jasionowie (1 ród, 2 wsie), Mądzelowie (1 ród, 2 wsie),

dwaj bracia Kołakowie z Kołak-Jaźwiężyna pod Przasnyszem herbu Kościeszka stali się przodkami Kołakowskich, Głodowskich, Ostrowskich i Saniewskich. Od Kołaków w innych parafiach poszli m.in. Ciborowscy, Gołaszewscy, Zambrzyccy; może to byli potomkowie braci Wojciecha i Marcisza, a może nawet ich synów, którzy nie pozostali na nadaniach w parafii kołakowskiej. Pięciu Sobieszczków z Sobieszcze pod Zakroczykiem herbu Cholewa dało początek Kołomyjskim, Cholewińskim, Czarnowskim i Ufdowskim. Od czterech Kossaków z Czarnot koło Ciechanowa herbu Bujno pochodzi jedna gałąź Kossakowskich itd. Od jednego brata pochodziło potomstwo drobnoszlacheckie, a od drugiego rodzina zamożniejsza (np. od Bartłomieja Kołaka z Głodowa).

Potomkowie tych przybyszów z zachodniego Małowsza, spod Przasnysza, Ciechanowa, Płońska, Zakroczymia, Wyszogrodu, stworzyli podstawowy zrąb miejscowej ludności - drobną szlachtę. Wraz z drobnym rycerstwem przybyła tu ich służba, parobcy i trochę chłopów. Wraz z rozradzaniem się rodzin drobnoszlacheckich większość wsi zaludniała się wyłącznie drobną szlachtą, wśród której zawsze było jednak trochę parobków, oraczy i komorników pochodzenia chłopskiego. Z drugiej strony niektóre rody nie rozrodziły się i ich gospodarstwa rozrosły się w folwarki, przy których osadzano chłopów.

Od XV wieku wsiami chłopskimi były: Głodowo-Dąb, częściowo Kołaki Kościelne, Czachy-Kołaki i Czarnowo-Dąb (w 1475 r. Kołakowie otrzymali prawo osiedlania w tych wsiach chłopów) oraz Kołomyja, a następnie częściowo Gosie-Otole, Gosie-Wybrany, Sanie-Dąb. Z niektórych tych wsi później w ogóle ustąpiła drobna szlachta i stały się one wsiami czysto chłopskimi: Kołomyja, Kołomyjka, Czarnowo-Dąb. Z kolei w innych wsiach coraz biedniejszej drobnej szlachty znikła nieliczna w nich ludność chłopska.

Większość drobnej szlachty sama pracowała na roli, zamożniejsi mieli parobków, oraczy i służące. Ci, dla których w działach rodzinnych zabrakło ziemi lub w inny sposób ją utracili, najmowali się do pracy u swych zamożniejszych sąsiadów lub krewnych albo też wędrowali za chlebem w świat, niktąc wśród służby, mieszczanstwa, a nawet chłopstwa (np. wśród chłopów we wsiach królewskich na Podlasiu, na Suwalszczyźnie). Inni szli do wojska lub wędrowali na kresy. Można ich było spotkać wszędzie, po całej Polsce (np. w 1786 r. koło Kościana w Wielkopolsce mieszkał Jan Kołakowski ze wsi Łętowo-Dąb). Niektórzy nawet dochodzili do wielkiej zamożności, sięgając szczytów społecznych w dawnej Polsce, np. w 2. połowie XVI wieku powędrował na Litwę Jan Gosiewski, którego syn Aleksander (zm. 1639), fundator kolegium jezuitów w Witebsku, doszedł do wysokiej wówczas godności wojewody smoleńskiego, a wnuk Wincenty (zm. 1662) został hetmanem południowo-litewskim i wstąpił się jako uczestnik walk ze Szwedami w czasie „potopu” - był zwycięskim wodzem w bitwie pod Prostkami. Inną wybitną postacią był Maciej Gosiewski (zm. 1683), generał artylerii litewskiej, który posiadał część wsi Gosie-Leńnica.

Na miejscu możliwości awansu dawało inteligentniejszym jednostkom objęcie urzędu w Zambrowie lub Łomży. Szlachta parafii Kołakowskiej przeważnie zajmowała niższe urzędy, zachowując swe gospodarstwa na wsi. Burgrabimi grodzkimi np. w Zambrowie byli: Szymon Saniewski z Gosi-Otoli - około 1728 roku, Roch Saniewski w latach 1779-1785, Antoni Kołomyjski w latach 1786-1795; komornikami grodzkimi zambrowskimi: Mateusz Dmochowski z Głódowa około 1728 roku, Jan Gołaszewski z Sani i Czarnowa - około 1730 roku, Adam Pruszkowski z Kołak i Czachów - około 1747 roku; regentem urzędu grodzkiego w Zambrowie w 1727 roku był Kazimierz Godlewski z Czarnowa, późniejszy sędzia grodzki zambrowski w latach 1752-1764. Wyższe urzędy od nich zajmowali: Bartłomiej Kołak z Głódowa - sędzia ziemski łomżyński w latach 1472-1483, Baltazar Kołakowski - podsedek ziemski zambrowski w latach 1638-1650 i sędzia ziemski zambrowski w latach 1650-1653, oraz Jakub Żebrowski z Gosiów-Wybranych, podsedek ziemski zambrowski w latach 1654-1665.

Parafia kołakowska długo żyła w spokoju, wojny toczyły się z dala od niej. Rosły wsie, wzrastało zaludnienie. Jedynymi przeżyciami były powtarzające się pożary i pierwsze, ale jeszcze rzadkie, epidemie chorób, zwane morowym powietrzem. W 1526 roku po wymarcu Piastów mazowieckich Mazowsze zostało włączone do Korony Polskiej i odtąd aż do rozbiorów parafia kołakowska, jako część powiatu zambrowskiego i ziemi łomżyńskiej, należała do województwa mazowieckiego. Pierwsze zniszczenie i upadek gospodarczy przyniósł najazd szwedzki w latach 1655-1656. Wiele wsi padło wtedy ofiarą rabunków, pożarów, zniszczeń, wyginęła też część ludności. Nędza była powszechna. Źródło z tego czasu obrazowo określa, że mieszka tu (na wschodnim Mazowszu) szlachta, która *chleba szuka rydlem ryjąc*. Wielu nie miało więc koni, aby porać ziemię pod zasiew, tylko rydlem ją przekopywało, żeby cokolwiek zasiać. Sytuację pogarszało wytworzone ogromne rozdrobnienie pogłębiające się dalej z każdym pokoleniem. Pogłębiała się też szachownica gruntów, powstająca także między wsiami. Niejeden posiadał kilkadziesiąt kawałków ziemi o różnym kształcie i wielkości w kilku wsiach. *Fortun sześć* (tzn. części w sześciu wsiach), *a nie ma co jeść* - drwiono z drobnej szlachty mazowieckiej. Inni znowu posiadali same ogrody, z których trudno było wyżyć bez najmowania się do pracy. Stąd też położenie materialne wielu rodzin szlacheckich już wtedy niewiele się różniło od sytuacji chłopów. Zasadnicza jednak różnica była w sytuacji prawno-społecznej, umożliwiającej energiczniejszym, zaradniejszym, sprytniejszym, pracowitszym ponowne wydzwignięcie się. Stąd też we wsiach drobnoszlacheckich można zaobserwować ciągły proces bogacenia się jednych, ubożenia drugich i na odwrót. Nie istniejące dziś księgi zambrowskie i łomżyńskie pełne były transakcji sprzedaży, zastawów, dzierżaw nawet drobnych kawałków ziemi. Jedni je zbywali, inni kupowali, nieraz od kilku właścicieli. Rodzina drobnoszlachecka mogła wydzwignąć się do poziomu

rodziny zamożniejszej, a z kolei zamożna, m.in. przez działy rodzinne, długi, klęskę żywnościową - upaść zupełnie. Ziemie wykupywane przez bogacącego się sąsiada zamieniały się w folwarczki, a z drugiej strony inny folwark zamieniał się w wieś drobnoszlachecką. Przemiany w jedną i drugą stronę powtarzały się przez parę wieków, zmieniając charakter wsi, przynajmniej częściowo.

Jak wyglądała wieś w parafii kołakowskiej w jednym roku? Weźmy parę przykładów z 1676 roku.

W tym właśnie roku w Kółakach Starych było dziesięć gospodarstw drobnoszlacheckich (4 Kołakowskich, 2 Pruszkowskich, 2 Wiśniewskich, 1 Mioduszewskiego, 1 Konopki). Tylko Grzegorz Kołakowski miał komornika z rodziną, a Tomasz Kołakowski służącą. Poza tym część wsi należała do folwarczków w Kołakach-Cwachach. Należały one do Krzysztofa Kołakowskiego, który miał poddanego chłopą, żonatego komornika, oracza, parobka i służącą, oraz do Karola Kołakowskiego, który miał czterech poddanych chłopów z żonami, komornika, parobka i służącą. Ponadto w tej wsi było jedno gospodarstwo drobnoszlacheckie (Konopki). We wsi Sanie-Dąb było osiem gospodarstw drobnoszlacheckich (7 Saniewskich, 1 Gronostajskiego), z których jedno miało parobka i służącą, jedno parobka i jedno służącą, a gospodarstwo Stanisława Saniewskiego obejmowało dom z ogrodem. Ponadto w Saniach był mały folwarczek Wojciecha Kryńskiego, który miał poddanego chłopą z synem, młynarza, parobka, oracza i służącą. We wsi Zanie-Leśnica było siedem gospodarstw drobnoszlacheckich (3 Zaniewskich, 2 Konopków, 1 Dobrochowskiego, 1 Krajewskiego), ale tylko jedno z nich miało parobka. Kołomyja należała do Wojciecha Opackiego, który miał w niej i w Kołomyjce 50 poddanych oraz siedem osób służby.

W 2. połowie XVII wieku powoli poprawiała się sytuacja wsi, rosło zaludnienie, ale wkrótce, bo już w początkach XVIII wieku, parafię Kołaki po raz drugi dotknęły zniszczenia spowodowane przemarszami wojsk w czasie wojny północnej, a zwłaszcza zaraza szalejąca w latach 1708-1711. Upłynęło wiele lat w XVIII wieku, zanim gospodarka ponownie podniosła się i zaczęło przybywać ludności. Odtąd zaludnienie już stale rosło.

W wyniku rozbiorów ziemia łomżyńska znalazła się pod zaborem pruskim. Prusacy, po raz pierwszy zetknąwszy się z problemem drobnej szlachty, początkowo nie wiedzieli, jak ją potraktować. Jej sytuacja gospodarcza z jednej, a status prawny z drugiej strony nie pasowały do praw obowiązujących w państwie pruskim. Położenie drobnej szlachty w wyniku rozbiorów początkowo pogorszyło się, m.in. straciła ona możliwości dodatkowych dochodów związanych z pracą w urzędach lub przy urzędach polskich, a także ze służbą w wojsku i na dworach możnych panów. Prusacy chcieli skłonić ją do oddawania swych synów do wojska pruskiego, lecz to tak ze względów patriotycznych, jak też ubóstwa (wielu dziedziców mieszka razem w jednej chacie i często tylko mają parę morgów, z których trudno wyżyć liczniejszej rodzinie)

natrafiało na przeszkody nie do pokonania. Władze pruskie wydały więc w 1798 roku dekret zabraniający dzielenia gruntów drobnoszlacheckich poniżej pięciu włók - tak przy sprzedaży, jak i działach rodzinnych. Odtąd tylko jedna rodzina mogła dziedziczyć gospodarkę. Pierwszeństwo przy kupnie mieli sąsiedzi z tej samej wsi. Dla synów szlacheckich utworzono w wojsku pruskim specjalne pułki tzw. towarzyszy. Następnie podjęto prace nad opracowaniem ustawy pozbawiającej najbiedniejszą szlachtę, a także służącą u innych, praw szlacheckich i zamieniającej ją w chłopów. Z pozostałej drobnej szlachty postanowiono utworzyć gromady szlacheckie z pruskim nadzorcą, który miał sprawować nad szlachtą dotąd zupełnie jej nie znaną władzę administracyjną, policyjną i fiskalną. Realizacja tych zarządzeń, nim została ukończona i przyniosła skutki, została przerwana.

Prusacy po klęsce w wojnie z Napoleonem ustąpili. Ziemia kołczyńska znalazła się w Księstwie Warszawskim, istniejącym od 1807 do 1815 roku. Położenie wsi ze względu na wojnę, wielkie ciężary wojskowe było bardzo złe, zmieniała się tylko sytuacja prawna chłopów, gdyż zniesiono ich poddaństwo, ale nie nadano im na własność ziemi. Po upadku Napoleona Kongres Wiedeński oddał Księstwo Warszawskie, przemianowane na Królestwo Polskie, cesarzowi Rosji. Odtąd aż do 1916 roku rządzili tu najpierw Polacy w ramach autonomii, a następnie Rosjanie.

Pierwsze władze Królestwa rozwijały przemysł i znacznie podniosły położenie gospodarcze kraju, rozpoczęły budowę sieci dróg bitych, nazwanych szosami. Jedną z takich pierwszych szos przecięła prostą linią parafię Kołaki, omijając wsie. Był to jeden z wariantów międzynarodowej szosy, łączącej Petersburg przez Warszawę z Europą.

Sytuacja społeczna i gospodarcza we wsiach parafii kołakowskiej początkowo niewiele się zmieniała. Utrzymywał się dalej stary system społeczny, podział między własność drobnoszlachecką i folwarczną, utrzymywała się mimo zniesienia poddaństwa zależność chłopów i ich gospodarstw od szlachty. Proces przemiany biednienia jednych i wzrastania zamożności drugich trwał jak w dawnych wiekach. Z kilku skupionych gospodarstw drobnoszlacheckich powstał folwark, a z podziału folwarku - nowe gospodarstwa drobnoszlacheckie. Głódowo-Dąb częściowo zmieniło się w wieś drobnoszlachecką, a z kolei Gosie-Otole i Rzębiki stały się folwarkami. Powstały też nowe folwarczki: Kołaki Nowe-Dąbrówka i Pery-Szłasy. Lata przed uwłaszczeniem były szczytem rozwoju tej niewielkiej własności ziemskiej, jaka się w ciągu wieków wytwarzała w parafii kołakowskiej.

Uchwycenie granicy między folwarkiem a zamożnym gospodarstwem drobnoszlacheckim bez danych szczegółowych nie jest możliwe. Granice ze względu na pośrednie formy są bardzo zatarte i płynne. Zasadniczo folwark feudalny opierał się na pracy przymusowej poddanego chłopca, ale także większe gospodarstwa szlacheckie

miały po jednym poddanym chłopie. Folwarczek Pery-Szlasy miał 59 morgów, a gospodarstwo Adama Kruszewskiego w Kruszach liczyło 88 morgów, a więc prawie tyle, ile cała wieś Rębiszewo-Studzianki (90 morgów), w której było 21 gospodarzy, a więcej niż Gunie-Ostrów, w której na 74 morgach siedziało 14 szlachciców. Tak w każdym razie podawały statystyki urzędowe w 1865 roku.

Największe dobra stanowił folwark Kołomyja z przyległością Dryje (898 morgów) i wsiami Kołomyja i Kołomyjka, które od XVII do XIX wieku stanowiły klucz dóbr Mężenin, własności po Mężenińskich rodu Opackich. Dopiero po ich wymarcu w XIX wieku dobra podzielono między spadkobierców. Mniejsze były dobra obejmujące folwark Kołaki-Czachy (635 morgów) z częściami wsi Kołaki-Czachy, Kołaki Kościelne i polem w Szczodrachach-Wypychach. Trzeci pod względem wielkości był folwark Gosie-Wybrany (450 morgów) z wsią o tejże nazwie. Następne miejsca zajmowały: Gosie-Otole (335 morgów), Rzębiki (240 morgów), Głodowo-Dąb (120 morgów) z wsiami (częścią) Głodowo-Dąb i Czarnowo-Dąb. W sumie w parafii kołakowskiej w momencie uwłaszczenia były cztery folwarki (Kołomyja, Czachy-Kołaki, Głodowo-Dąb, Gosie-Wybrany) posiadające cztery wsie czysto chłopskie (Czarnowo-Dąb, Gosie-Wybrany, Kołomyja, Kołomyjka) i trzy wsie mieszane (Czachy-Kołaki, Głodowo-Dąb, Kołaki Kościelne), dalej dwa folwarki bez wsi chłopskich (Gosie-Otole, Rzębiki) i jeden folwarczek (Pery-Szlasy). Do sześciu folwarków należało razem 2688 morgów (bez Perów), w siedmiu wsiach były 103 gospodarstwa chłopskie posiadające 539 morgów, w 25 wsiach 549 gospodarstw drobnoszlacheckich, posiadających 7342 morgi, a doliczając Pery - 7401 morgów. Gospodarstw drobnoszlacheckich było więcej niż domów, bo często w jednym domu mieszkała więcej niż jedna rodzina. Pojedyncze gospodarstwa chłopskie były też we wsiach drobnoszlacheckich, ale posiadane źródła nie podają ich liczby i rozmieszczenia. Przeciętnie jedno gospodarstwo drobnoszlacheckie liczyło 13 morgów (7,2 ha), a chłopskie 5 morgów (2,8 ha). Największe gospodarstwa chłopskie były w Kołomyjce (przeciętnie 9,7 morga) i Czachach (9 morgów). Jest to zgodne z tym, że w dużych dobrach były większe gospodarstwa chłopskie. Najmniejsze były w Wybranych (1,5 morga), Czarnowie-Dąb (2,3 morgi). Gospodarstwa drobnoszlacheckie miały największą przeciętną w Głodowie (43 morgi), bo powstały niedawno z rozpadu folwarku w Cholewach (31 morgów), Kossakach Borowych (31 morgów), Łętowie (25 morgów), a najmniejsze we wsiach Rębiszewo-Studzianki (4,28 morga), Szczodrachach-Zalesiu (4,21 morga) i Uńdach (4,88 morga). Największe gospodarstwa posiadali: Adam Kruszewski w Kruszach (88 morgów), Aleksander Zaremba (Pery-Szlasy - 59 morgów). Najwięcej gospodarstw drobnoszlacheckich było w Guniach (41), Gosiach Dużych (40), Kruszach (36), Uńdach (32), Cwikłach-Rupiach (30), Kołakach Kościelnych (27). Najwięcej gospodarstw szlacheckich posiadających własne domy było w Faszczach, Głodowie, Żaniach, Łętowie, Podłatkach Dużych i Małych, Wiśniówku. Najgorsza pod tym względem była sytuacja w Uńdach, Łubnicach, Rębiszewie-Zegadłach,

Cholewach, Gosiach Dużych, Kruszach. W niektórych domach mieszkały po dwie-trzy rodziny. Brak danych, jak wyglądała sytuacja z rodzinami chłopskimi. Należy sądzić, że była podobna, jeśli nie gorsza.

Początek nowych procesów przyniosło dopiero uwłaszczenie, przeprowadzone na podstawie ukazów z dnia 2 marca 1864 roku. Chłopi stali się pełnoprawnymi właścicielami swych domów i posiadanych kawałków ziemi, przestali odbywać pańszczyznę na folwarku lub na gospodarstwie drobnoszlacheckim. Realizacja uwłaszczenia przyniosła wiele zadrażeń, zwłaszcza w sytuacjach niejasnych (np. ile miał chłop ziemi faktycznie, bo nieraz brał ziemię na dodatkowy odrobek) i przy ustanawianiu serwitutów (prawo do pasania w cudzych lasach, do drzewa w tych lasach). Zniesienie pańszczyzny (utrata siły roboczej) spowodowało, że przy folwarkach powstała nowa kategoria ludności - robotnicy folwarczni, która w związku z kryzysem własności folwarcznej i wynikającą z tego parcelacją majątków istniała krótko. Stopniowo gospodarstwa chłopskie zaczęły powiększać się o ziemię nabywaną z parcelowanych folwarków i przybyły nowe gospodarstwa chłopskie w dawnych wsiach folwarcznych: Kołomyi, Kołomyjce, Czachach. Tylko chłopi mieli prawo nabywania ziemi z parcelacji. Do okresu międzywojennego dotrwały jedynie folwarki w Kołomyi, Wybranych i Gosiach-Otolach. Inne zniknęły albo, - jak Kołaki Nowe - przez działy rodzinne zamieniły się w małe wsie.

Parafia Kołaki przez wieki leżała z dala od wielkich dróg (jeden tylko trakt biegł ze wschodu przez Uńdy, Kołaki do Zambrowa) i dużych miast. Dopiero w I. połowie XIX wieku przez jej teren, jak wyżej wspomniałem, przeprowadzono międzynarodową szosę, a dużo później, bo w 1893 roku, linię kolejową, przy której powstała stacja Kołaki. Nie wywarły one same w sobie większego wpływu na rozwój gospodarczy i przemiany społeczne w parafii kołakowskiej, ale niewątpliwie sprzyjały migracji poza teren parafii i powolnemu podnoszeniu się zamożności mieszkańców dzięki ułatwieniu i potaniu wymiany towarowej. Przenoszenie się nadmiaru ludności do rozwijających się wielkich miast i nowych ośrodków przemysłowych zmniejszyło drobnienie działek ziemi w czasie działów rodzinnych, zastępowanych częściowo lub całkowicie spłatą.

Z drobnej szlachty osiedlającej się w miastach rekrutowali się nie tylko urzędnicy i oficjaliści, ale także wiele służby i robotników. Część szła do armii carskiej, w której dochodzili nawet do wysokich rang oficerskich, np. dziadek abpa Jałbrzykowskiego, Walenty Jałbrzykowski (zm. 1872) z Łętowa dosłużył się stopnia majora. Około 1890 roku pojawiło się nowe zjawisko, wywierające znaczny wpływ na stosunki społeczno-gospodarcze - emigracja (z guberni łomżyńskiej oficjalnie wyjeżdżało rocznie około 2 tys. osób, faktycznie dużo więcej), głównie do Stanów Zjednoczonych. Zmniejszyło to znacznie wzrost zaludnienia na terenie parafii. Część emigrantów po kilku lub kilkunastu latach wracała, przynosząc ze

sobą środki finansowe, a także różnorakie nowinki społeczne i religijne, rzutujące na poglądy miejscowej ludności.

Wybuch I wojny światowej przerwał powolny rozwój i stopniowe przemiany, budząc nadzieje na odzyskanie niepodległości. Wojna dotknęła przede wszystkim licznych mężczyzn, pobranych do wojska, i rodziny, które ewakuowały się na wschód. Wiele osób nigdy nie powróciło, ginąc na froncie i na wygnaniu. Zaludnienie parafii spadło. Rokiem szczytowym zaludnienia był zapewne rok 1914, ale ze względu na brak danych szczegółowych nie mogę podać, ilu tego roku było mieszkańców w parafii kołakowskiej. W czasie wojny 1920 roku jedna z potyczek była stoczona na terenie parafii.

Po odzyskaniu niepodległości cały wysiłek został skierowany na odbudowę wsi, które w ciągu XIX i 1. połowie XX wieku mimo pewnego globalnego wzrostu liczby domów (z 410 w 1827 do 614 ok. 1931 r.) pozostały typowymi mazowieckimi niewielkimi wsiami. W 1921 roku 25 wsi miało do 20 domów, 8 wsi do 30 domów. Tylko jedne Kołaki Kościelne rozrosły się, głównie w końcu XIX i XX wieku, dochodząc do 70 domów, m.in. z powodu osiedlania się w nich sporej grupy Żydów (w 1921 r. w Kołakach mieszkało 88 Żydów). Jak z załączonej tabeli wynika, liczba domów w niektórych wsiach w ciągu stu lat albo w ogóle nie uległa zmianie, albo różniła się o jeden dom (co najmniej w 12 wsiach). Ludność mimo spadku wywołanego skutkami I wojny światowej wzrosła między 1827 a 1921 rokiem z 2841 do 3929 osób (bez Faszcy, Rzębików i obu Rębiszewów - do 3630).

Po pokonaniu skutków I wojny światowej i kryzysu gospodarczego w latach trzydziestych zaczęła się poprawiać sytuacja gospodarcza wsi, Sprzyjała temu przeprowadzana w niektórych wsiach komasacja gruntów, która zniosła wielowiekową szkodliwą szachownicę pól. Zaczęły powstawać załązki pierwszych organizacji rolniczych, spółdzielni, założono m.in. mleczarnie.

Spokój trwał krótko. Mieszkańcy parafii kołakowskiej ponownie mocno odczuli przebieg i skutki nowej wojny światowej. We wrześniu 1939 roku wojska polskie stoczyły na linii Kołomyja-Uńdy potyczkę z czołgami niemieckiej dywizji pancerniej gen. Guderiana. Po wycofaniu się Niemców teren parafii znalazł się do 21 czerwca 1941 roku pod rządami sowieckimi. Po powrocie Niemców nastąpiły ciężkie dni walki z okupantem i represji. We wrześniu 1941 roku gestapo i żandarmeria hitlerowska rozstrzelały w lesie koło stacji Kołaki około 1000 Żydów z Rutek, Zambrowa i Kołak. W lipcu 1944 roku Niemcy rozstrzelali 21 osób (w tym 14 kobiet) w Uładach - Czarnowie.

Ludność parafii kołakowskiej brała czynny udział we wszystkich powstaniach, wielu mężczyzn poległo na wojnach i zmarło na zsyłce syberyjskiej. W czasie powstania styczniowego naczelnikiem okręgu zambrowskiego był Onufry Zabierzowski, syn właściciela Kołomyi. Jeszcze do niedawna żywa była tradycja o tym powstaniu.

W czasie ruchów 1905 roku mieszkańcy parafii kołakowskiej śmiało zmanifestowali swój patriotyzm. Na zebraniu w Kołakach w dniu 17 marca 1905 roku mieszkańcy całej gminy pod przewodem Tomasza Gołaszewskiego, syna Michała, i Ryszarda Wierzbowskiego (zwanych przez urzędników carskich podlegaczami) zażądali wprowadzenia języka polskiego do szkół i urzędów, wydania zezwolenia na uczenie dzieci w innych wsiach. Zebrawszy się następnie w domu Wierzbowskiego, spisali swe żądania i przekazali władzom carskim. Żądania swe ponawiali na następnych zebraniach. Na jednym z nich w dniu 10 marca 1905 roku zażądali też zmiany języka napisów na urzędach i sklepach oraz zamknięcia karczem jako środka do rozpijania przez Rosjan narodu polskiego. Szczególnie licznie uczestniczyli mieszkańcy parafii kołakowskiej w ruchu oporu w czasie ostatniej wojny światowej. W okolicznych lasach chroniły się oddziały Armii Krajowej.

Ludność parafii kołakowskiej składa się z dwóch grup: drobnoszlacheckiej i chłopskiej, w której należy jeszcze wyróżnić dawną służbę folwarczną. Drobną szlachta, pochodząca - jak wiemy - z zachodniego Mazowsza, stworzyła w ciągu pięciu wieków odrębną, najliczniejszą zwartą grupę miejscowej ludności wiejskiej, związanej silnymi więzami odnawianych przez stulecia pokrewieństw. Z najstarszych rodów wprawdzie parę wymarło, ale ich miejsce zajęły rody z innych wsi i z innych, przeważnie sąsiednich, parafii, tak mazowieckich, jak też podlaskich (np. Gołaszewscy, Kuleszowie, Mioduszewscy, Porowscy, Średniccy, Wnorowscy, Grodzczy, Tyborowscy, Kalinowscy, Choińscy itp.). Dopływ nowych rodów odnawiał krew, zmniejszając skutki degeneracji biologicznej, jaka wytwarzała się w kręgu żeniących się między sobą przez kilka wieków tych samych rodów. Z dawnych rodów jedne są nieliczne, inne bardzo rozrodzone. Jeszcze kilkanaście rodów mieszka, bardziej lub mniej licznie, w swych wsiach rodowych, np. Gosiewscy w Gosiach, Kołakowscy w Czosakach i Kołakach, Kossakowscy w Kossakach Borowych, Krajewscy w Cwikłach-Krajewie, Kruszewscy w Kruszach, Leńniewscy w Podłatkach, Rębiszewscy w Rębiszewie, Saniewacy w Saniach, Ostrowscy w Guniach, Wiśniewscy w Wiśniówku, Zalescy w Szczodruchach, Zaniewscy w Zaniach. Poszczególne gałęzie rodowe posiadają od wieków własne przydomki, nieraz bardzo stare.

Kulturę, obyczaje, mentalność od wieków kształtowała przynależność do stanu szlacheckiego, związane z nim przywileje i obowiązki, jak choćby udział w wojnach, sejmikach, wolność bliska warcholstwu, nieposzanowanie jakiegokolwiek władzy, demokracizm szlachecki, istniejąca zawsze możliwość awansu przez służbę w wojsku i na dworze możnego pana. Szczególnie dużo drobnej szlachty przez wieki szło zawsze na służbę wojskową, która przynosiła szybki i nieraz znaczny awans majątkowy. Wiele form pośrednich stawiało drobną szlachtę blisko zamożnej szlachty z jednej strony, a także blisko chłopą z drugiej. Choć szkoła parafialna w Kołakach była zapewne od samego początku istnienia kościoła (nauczyciel Piotr wspomniany

już w 1463 r.), działała jednak z przerwami. Analfabetyzm aż do XX wieku był powszechny. Uczyli się więcej tylko kandydaci do stanu duchownego i przeznaczeni do opuszczenia rodzinnej zagrody. Dopiero w XX wieku sytuacja stopniowo się poprawiała. Już w latach 1818-1822 do szkoły w Kołakach uczęszczało 49 chłopców, ale tylko 2 dziewczynki. W 1828 roku nauczano też w Czachach (6 chłopców) i Gosiach Dużych (17 chłopców i 1 dziewczynka), ale jeszcze w początku XX wieku sporo dzieci w ogóle nie chodziło do żadnej szkoły. Nauka ograniczała się głównie do umiejętności czytania, rachowania, nauki religii; z pisaniem było gorzej. Dalsze szkoły: w Zaniabach, Szczodrachach, Kossakach Borowych, powstały po 1905 roku.

Dopiero po odzyskaniu niepodległości powstała dobra sieć szkół (6 szkół), która zniósła prawie całkowicie analfabetyzm. Dla kształtowania poglądów, świadomości społecznej większe znaczenie miała tradycja pochodzenia, częsty udział w walce o niepodległość, bliskie nieraz pokrewieństwo z osobami, które wyszły ze wsi. Szczególnie duży wpływ wywierali bracia i synowie, którzy w XIX wieku weszli do powstającej polskiej inteligencji (urzędnicy, adwokaci). Stałe znaczenie mieli księża, których parafia kołakowska od początków swego istnienia wydała zapewne sporo (np. Jan Saniewski, dziekan andrzejewski w końcu XVIII w.) ale nikt ich nie zastawił. Pierwsi znani już duchowni pochodzili z Kołakowskich, Czarnowskich, Głodowskich. Najwybitniejszymi byli: arcybiskup metropolita wileński Romuald Jałbrzykowski (1876-1955) z Łętowa i jego bratanek, Romuald Jałbrzykowski (1902-1940), proboszcz z Bakalarzewa, rozstrzelany przez Niemców 1 maja 1940 roku. Księża prowadzący jako proboszczowie parafię kołakowską byli pochodzenia drobnoszlacheckiego, pierwsi pochodzili zapewne z miejscowych rodzin. Dopiero w XIX wieku pojawili się proboszczowie pochodzenia bądź mieszczańskiego (Tomasz Łopuszyński z Nowogrodu do 1893 r.), bądź chłopskiego, jak Litwini: Pius Bindokas (1893-1897), Józef Dajlida (1907-1918) i Kurp - Władysław Pianko (1918-1958).

Pochodzenie mniej licznej (ok. 25-30%) ludności chłopskiej jest bardziej różnorodne, odnawiane dopływem nowych rodzin i odpływem starych. Służba i komornicy stanowili element bardzo różnorodny i bardzo płynny. Także chłopci, mimo posiadania gospodarstw przed uwłaszczeniem, też nie byli stabilni. W latach zwiększonego nacisku porzucali swe gospodarstwa i przenosili się potajemnie bardzo daleko, aby dawny pan nie mógł ich złapać i z powrotem siłą sprowadzić. Na ich miejsce z kolei napływali inni. Pierwsi chłopci w parafii kołakowskiej mogli pochodzić z dawnej ludności podgrodowej (bartników, rybaków, myśliwych), która osiedlała się we wsiach rycerskich na korzystnym prawie czynszowym, później zastąpionym pańszczyzną. Następni chłopci przybywali zapewne z zachodniego Mazowsza, także osiedlając się początkowo na czynszu, ale sporo przodków dzisiejszych chłopów w parafii kołakowskiej przybyło dopiero w XVII-XIX wieku z różnych stron, w tym

także Rusini z Podlasia. Analiza metryk i ich nazwisk może pomóc ustalić choć częściowo ich pochodzenie (np. na wschodnie pochodzenie wskazują nazwiska na -icz i -uk). Większość chłopów rozproszonych wśród wsi drobnoszlacheckich uległa silnym wpływom obyczajowości i mentalności drobnej szlachty, ale bliższe kontakty utrudniała zaporą stanowa i pochodzenie. Bardziej odrębną grupę stanowili chłopci w sąsiadujących ze sobą wsiach Kołomyja, Kołomyjka, Wybrany, które tworzyły zwartą grupę wsi chłopskich.

Z R Ó D Ł A R E K O P I Ś M I E N N E

AGAD w Warszawie, Księgi metryki ksiąg mazowieckich.

Archiwum Skarbu Koronnego, Księgi poboru łańowego, podymnego, pogłównego z XVI-XVII w.

Bibl. Czartoryskich w Krakowie, rkps 1100

Bibl. Jagiellońska w Krakowie, rkps 5991. T. III.

Z R Ó D Ł A O P U B L I K O W A N E

K a p i c a - M i l e w s k i J. *Herbarz*. Wyd. Z. Gloger. Kraków 1870.

Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV-XVI w. T. 1-2. Wyd. A. Włodarski. Warszawa 1918-1930.

Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego. T. 1-2. Warszawa 1827.

Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905-1907. T. 1-4. Wyd. S. Kalabiński i F. Tych. Warszawa 1958-1961.

W o l f f A. *Mazowieckie zapiski herbowe z XV i XVI w.* Kraków 1937.

O P R A C O W A N I A

C h a n k o w s k i S. *Powstanie styczniowe w Augustowskiem.* Warszawa 1972.

J e m i e l i t y W. *Parafialne szkoły elementarne w gubernii augustowskiej (1815-1848).* „Rocznik Białostocki” 12:1974 s. 233-265.

K a c z y Ń s k i E. *Spółczesność i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozwoju kapitalizmu.* Warszawa 197 .

L e s z c z y Ń s k i K. *Eksterminacja ludności na ziemiach polskich w latach 1939-1945.* „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich” 7:1956 s. 134.

R o s ł o n i e c S. *Samorzutne scalanie gruntów wśród mazowieckiej i podlaskiej szlachty zagrodowej.* Warszawa 1928.

T y m i e n i e c k i K. *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich.* Warszawa 1921.

Wasiński J. *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowoschodnie (Neuostpreussen 1795-1806)*. Poznań 1963.

Wiśniewski J. *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w. W: Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*. T. 1. Warszawa 1975.

Tenże. *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.* „Acta Baltico-Slavica”. T. 1. Białystok 1964 s. 115-135.

Tenże. *Rozwój osadnictwa na wschodnim Mazowszu*. „Literatura Ludowa” 6:1962 nr 4-6 s. 11-21.

Lp.	Nazwa wsi	Liczba									
		domów	właśc.			domów właścicieli gospodarstw w 1865 r.			domów mieszkańców		
			1634	1796	1796	1827	fw.	szl.	chl.	1921	1827
1	Cholewy-Kołomyja	8	12	11	9	-	19	-	9	43	66
2	Czachy-Kołaki	4	14	2	13	1	1	10	29	87	212
3	Czarnowo-Dąb	2 ^a	-	-	6 ^a	-	-	17	15	57	93
4	Czosaki-Dąb	5	12	11	14	-	18	-	13	74	129
5	Ćwikły-Krajewo-Dąb	20	32	31	14	-	20	-	11	81	86
6	Ćwikły-Rupie-Dąb	5	19	12	16	-	30	-	18	108	133
7	Faszczce-Jabłoń	5	13	7	6	1	12	14	12	36	96
8	Głodowo-Dąb	5	13	7	6	1	12	14	12	36	96
9	Gosie-Duże-Sokolałaka		28	27	21	-	40	-	20	120	152
10	Gosie Małe-Leśnica	16	13	10	13	-	17	-	18	103	143
11	Gosie-Otole-Małyżystok		6	1	4	1	-	-	1	40	13
12	Gosie-Wybrany-Kołomyja	5	14	4	11	1	-	14	12	97	80
13	Gunie-Ostrów-Kołaki	8	9	7	8	-	14	-	18	59	119
14	Kołaki Stare Kościelne	10	23	13	20	-	27	12	70	255	423
15	Kołaki Nowe-Dąbrowa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12
16	Kołomyja-Wielka-Dryje				12	1	-	23	26	76	247
17	Kołomyjka Stara (Kołomyjka)	10	14	1	8	-	-	13	22	51	165
18	Kossaki Borowe	14	24	22	23	-	23	-	27	162	195
19	Krusze-Łubnice	14	23	17	19	-	36	-	27	135	170
20	Łętowo-Dąb	10	14	13	13	-	15	-	15	84	108
21	Łubnice-Krusze	8	10	10	9	-	26	-	11	55	70

22	Pery-Szlasz	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
23	Podłatki Duże- Leśniewo		21	21	23	-	25	-	23	141	127
24	Podłatki Małe- Leśniewo	18	5	5	5	-	6	-	10	31	57
25	Rębiszewo-Stu- dzianki		8	8	15	-	21	-	21	96	97
26	Rębiszewo-Ze- gadły	18	10	10	11	-	25	-	18	80	111
27	Rzębiki	2	1	1	1	1	-	-	1	12	19
28	Sanie-Dąb	13	24	17	24	-	41	-	26	160	164
29	Szczodruchy- Wypychy		3	2	3 ^b	-	-	-	-	14	
30	Szczodruchy- Zalesie	8	13	12	13	-	24	-	-	93	107
31	Urdy-Czarnowo	5	9	9	7	-	32	-	19	45	119
32	Wiśniówek- Wiertycze	9	13	12	16	-	20	-	19	99	137
33	Wróble-Jarci- szewo	5	16	13	13	-	18	-	14	79	103
34	Zanie-Leśnica	8	23	21	18	-	20	-	16	113	104
Razem		230	426	330	410	7	549		570	2841	3929

^a Wraz z Głodowem

^b Wraz z Czarnowem

DIE PFARREI KOŁAKI. ABRISSE DER GESCHICHTE DER ANSIEDLUNG

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Artikel ist eine kurze Monographie über die Pfarrei, erarbeitet vom Gesichtspunkt ihrer Siedlungsgeschichte. Die Pfarrei Kołaki lag in Ostmasowien, wo die Kolonisierungsaktion bis zum Ende des 14. Jahrhunderts wegen der litauischen und kreuzritterlichen Bedrohung erschwert war. Die Ansiedlung entwickelte sich hier in grösserem Ausmass erst im 15. Jahrhundert. Günstige Entwicklungsbedingungen brachte ihr die Polnisch-Litauische Union von 1385. Eine grössere Kolonisierungsaktion in Ostmasowien begann der Herzog von Masowien Janusz I. (1374-1429). Die Anfänge des Dorfes Kołaki reichen bis in die Zeit um 1416 zurück. Die älteste Erwähnung der Pfarrei Kołaki stammt aber erst aus dem Jahr 1462. Man kann jedoch annehmen, dass diese Pfarrei viel früher entstanden ist. Die intensivste Entwicklung der Ansiedlung auf diesem Gebiet geschah in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts, nach 1410. Die Pfarrei Kołaki lag anfangs direkt an der Grenze zu Litauen. Seit 1569, als Podlasie der polnischen Krone zufiel, wurde die litauische Grenze weiter nach Osten verschoben.

Der Autor stellt die Geschichte der zur Pfarrei Kołaki gehörenden einzelne Dörfer detailliert vor. Viel Aufmerksamkeit widmet er der dortigen Bevölkerung sowie wirtschaftlichen Angelegenheiten. Er verweist auf die Kleinadelansiedlung im Kontext der Entwicklung der Ansiedlung in Ostmasowien überhaupt. Unterstrichen wird auch die unveränderlichkeit der Grenzen der Pfarrei Kołaki vom Mittelalter bis in die heutige Zeit.